

**VINTE ANOS DE ARQUEOLOXÍA
GALAICO-ROMANA E MEDIEVAL**

Twenty years of Roman and Medieval Archaeology in Galicia

FERNANDO ACUÑA CASTROVIEJO - RAQUEL CASAL GARCÍA

Universidade de Santiago de Compostela

Resumo:

Nesta contribución tratamos sobre as publicacións arqueolóxicas no último vintenio con referencia ás obras xerais, enciclopedias, catálogos, guías, asentamentos e monumentos, a epigrafía e numismática, ás artes plásticas así como á arqueoloxía medieval. Como colofón, unhas consideracións sobre a problemática actual.

Palabras clave: Galicia, Arqueoloxía, Numismática, Epigrafía, Historia Antiga, Historia Medieval.

Abstract:

In this contribution we deal with the archaeological publications for the last twenty years with reference to general works, encyclopedias, catalogues, guides, settlements and monuments, epigraphy, numismatics and plastic arts, as well as medieval archaeology. As a colophon, a few reflections on the current issues.

Key words: Galicia, Archaeology, Numismatics, Epigraphy, Ancient Historia, Middle Ages.

Queremos agradecer aos organizadores distas xornadas a oportunidade de reflexionar sobre a actividade arqueolóxica nos últimos vinte anos que, como veremos, abrangue moito mais que a investigación, posto que aquí aparecen implicadas as administracións, a lexislación vixente, os centros de investigación, fundamentalmente as Universidades, as empresas de arqueoloxía, etc.

Nesta comunicación, o ámbito espacial empregado cinguirase á actual Galicia porque así é a temática do programa e, por ser imposible no tempo que temos e nas páxinas desta publicación, estendelo ao territorio do que sería a antiga *Gallaecia*.

En canto ao ámbito cronolóxico chegaremos ata a época medieval, agás na Numismática, que remataremos coa derradeira ceca de Galicia.

Ourense ten tradición na celebración de coloquios deste tipo posto que non debemos esquecer que, a partir do ano 1983, tiveron lugar unha serie de xornadas sobre historia de Galicia e historiografía dirixidas polos profesores Jesús de Juana e Xavier Castro que supuxeron unha posta ao día importante sobre o coñecemento das distintas etapas culturais. Por outra parte, polo que respecta ao ámbito arqueolóxico, hai que ter en conta a publicación a nivel do Estado dos vinte anos de arqueoloxía na homenaxe a Emeterio Cuadrado na que Galicia estivo presente¹ e as que se organizaron na USC sobre actualizacións arqueolóxicas nos anos 1992 e 1993, nas que se daban conta das intervencións anuais, o que era unha forma de coñecer as novidades que se producían e, mais recentemente, unhas xornadas sobre o decenio transcorrido entre 1988 e 1998 celebradas na Coruña no ano 1998².

Nesta intervención, trataremos da situación da arqueoloxía hoxendía coa problemática que supón os 20 últimos anos, nos que hai mais sombras que luces, que repercutiron gravemente no progreso do noso coñecemento histórico, e que fai que, na actualidade, poucas novidades podamos presentar debido á eiva que ocasiona a falta de información publicada do gran número de achados importantes derivados sobre todo das intervencións patrimoniais nas grandes obras públicas e na arqueoloxía urbana.

Adiantamos que, no que vamos a dicir, non presentaremos novidades sobre achados arqueolóxicos que coñecemos por informacións confidenciais, non publicadas, senón que limitarémonos a dar conta do que hoxe se coñece, a través de varios grupos temáticos no que sintetizaremos as revisións historiográficas, os coloquios e congresos, as publicacións periódicas, os libros e só en algún caso concreto algún artigo que teña relevancia especial e aporte novas non recollidas na

1 ACUÑA CASTROVIEJO, F. (1991).

2 *A Arqueoloxía galega hoxe: De 1988 a 1998* (2000).

bibliografía, posto que na presentada, xa figurarán as aportacións individuais ou colectivas dos investigadores de cada xacemento ou temática.³

Ao final, faremos un relatorio sobre a problemática que incide no progreso do noso coñecemento dende o punto de vista arqueolóxico e polo tanto histórico, e cales serían os camiños que ao noso entender deberían seguir as universidades, as distintas institucións e as administracións para conquistar un mellor coñecemento da nosa historia.

Neste últimos 20 anos non hai dúbida que os recursos que, por parte das distintas administracións e empresas promotoras, se empregaron na arqueoloxía, foron substanciais e de gran envergadura, destinados fundamentalmente ás grandes obras públicas (autovías, gasoductos, oleoductos, TAV, parques eólicos, actuacións industriais, etc.), remodelacións urbanas en cascos históricos, e outras intervencións de tipo forestal ou urbanístico. Agora ben, non todos os recursos empregados significaron avances na investigación dado que os resultados destas intervencións non se plasmaron en publicacións que deran a coñecer o investigado. A Consellería de Cultura, onde obrigatoriamente teñen que estar os informes e as memorias do realizado, non só non as da a coñecer, senon que moitas veces non proporcionou facilidades para a súa consulta.

1. Obras xerais, congresos, enciclopedias, guías

Como obras de carácter xeral interesa salientar as que se refiren aos recopilatorios bibliográficos⁴ que continuaron o realizado no ano 1977⁵ e que se poden completar coas dunha serie de persoeiros que grande parte da súa vida se dedicaron a Arqueoloxía e que, co motivo dos seus centenarios ou dunha serie de conmemoracións, tiveron estudos en diversas publicacións sobre a súa vida e sobre a súa historiografía (Álvarez Blázquez, Bouza Brey, Fraguas Fraguas, Lorenzo Fernández, Taboada Chivite, entre outros)⁶.

En relación coa historiografía, sobrancean os traballos sobre o emprego da información arqueolóxica en Galicia no período comprendido entre 1800 e 1922⁷ o Seminario de Estudos Galegos⁸, ou ben o desenvolvemento da investigación ar-

3 Ademais hai que ter en conta que ata o ano 1998 están recollidos todos os traballos na bibliografía que recopilou a APAGA (*Bibliografía arqueolóxica de Galicia* (2000).

4 AMADO RODRÍGUEZ, M. T. e PEREIRO PARDO, A. (1991); *Bibliografía arqueolóxica de Galicia* (2000).

5 ACUÑA CASTROVIEJO, F. (1977).

6 Véxanse ao respecto, entre outras, as *Xornadas sobre Fermín Bouza Brey*, Xunta de Galicia 2001, MÉNDEZ QUINTAS, E. (coord.) (2008); *Boletín Auriense XXXVII* (2007).

7 PEREIRA GONZÁLEZ, F. (1998).

8 PRADO FERNÁNDEZ, O. (1997).

queolóxica na USC⁹ no que se analiza o papel dos primeiros profesores que houbo na universidade dende Pericot.

Neste período interesa a publicación do primeiro dicionario arqueolóxico en galego¹⁰ por significar o poder contar cunha terminoloxía no noso idioma do que o noso país era debedora dende a época do Seminario de Estudos Galegos e sobre o que xa se ten escrito noutra ocasión¹¹. Tamén importa, a aparición de guías e itinerarios arqueolóxicos sobre distintos xacementos tanto prehistóricos como romanos e posteriores, publicacións moi interesantes porque compilan os coñecementos da época na que traballan e fan públicos grande parte do noso patrimonio arqueolóxico, cousa que naquela altura, as administracións non facían, do que aquí interésannos sobre todo o referente ao galaico romano.

Son guías con criterios discutibles referidas ás querencias dos distintos autores dos que se notan en algúns casos eivas na selección dos asentamentos, noutros que a publicación é moi posterior á redacción orixinal e, tamén, a falta de acceso aos informes correspondentes ás distintas escavacións.¹² Tamén neste capítulo da difusión, interesa referirnos as distintas monografías, guías ou exposicións, sobre xacementos como o de Santomé¹³, Viladonga¹⁴, *Galicia no Tempo* (1991), *Galicia Terra Única* (1997), *A corazón aberto. Urxencias arqueolóxicas* (1998), O Facho¹⁵ e *Aquis*¹⁶ que son moi útiles para o coñecemento dos distintos asentamentos, diante da falta de estudos completos, con informacións inéditas en moitos casos sobre os seus materiais.

Noutro orden de cousas están as enciclopedias, obras de carácter xeral, congresos e reunións científicas. Entre as primeiras figura o proxecto de Hércules Edicións con dúas series de interese que son *Galicia/Historia*, *Galicia/Arte*, vol. I, no que unha serie de especialistas dan a coñecer, dunha forma exhaustiva, o estado da cuestión nas distintas etapas. Seguindo esta liña, pero cun enfoque mais concreto, hai que contar coa *Historia da Arte Galega*, de Edicións A Nosa Terra, na que, por primeira vez, se analiza todo o que foi a Arte dende a prehistoria ata a tarda romanidade no noso país na súa globalidade (arquitectura, escultura, pintura,

9 ARMADA PITA, X.L. (2003-2005).

10 ARIAS VILAS, F. e ROMERO MASÍA, A. (1995).

11 ACUÑA CASTROVIEJO, F. (1992): 295.

12 *Catálogo do Patrimonio arqueolóxico. Arqueoloxía de Vigo e a súa historia* (1998); BARCIELA GARRIDO, P. e REY SEARA, E. (2000); *Rutas arqueolóxicas do Eixo Atlántico* (2005); CARBALLO ARCEO, X. (2006).

13 RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, X. (2000).

14 ARIAS VILAS, F. e DURÁN FUENTES, M.C. (1996).

15 *Para o Deus Berobreo: Aras do Santuario de Donón no Museo Municipal de Vigo: 7 de xullo ao 1 de outubro 2005* (2005).

16 *Aquae Querquennae, Portoquintela, Bande, Ourense. Campamento militar romano e mansión viaria. Guía das ruínas* (2001).

mosaico, artes suntuarias, etc.) polos mellores especialistas do momento tanto no sentido divulgativo como no crítico-científico.

Entre os congresos sobresaen o XXII CAN celebrado en Vigo no ano 1993, que supuxo que unha grande parte dos investigadores galegos presentaran alí as últimas actividades arqueolóxicas desenvolvidas, o que en certo modo veu recordar, salvando as distancias, a importancia do III CAN celebrado en Galicia no ano 1953 (en circunstancias políticas moi diferentes) ou o XV que tivo lugar en Lugo no ano 1977. Á beira disto están, o que se celebrou en Lugo no ano 1996 sobre a orixe da cidade no NW hispánico que significou un contributo importante para dar a coñecer os recentes traballos de arqueoloxía urbana e rural no noso territorio e no resto da antiga Gallaecia¹⁷ así como o das cidades amuralladas con moitas novas sobre as capitais dos conventos da Gallaecia¹⁸.

O mesmo hai que dicir, o que tivo como temática *Ferrolterra* na época galaico-romana que, aínda de ámbito mais reducido, supuxo un importante avance sobre o coñecemento do territorio ártabro¹⁹ Tamén referidos ás reunións científicas, interesa o coloquio que tivo lugar no ano 1992 no Museo do Pobo Galego, sobre a Romanidade e a Xermanización de Galicia, que motivou unha posta ao día sobre a problemática planteada, coa participación de diversos investigadores, tanto da nosa terra como foráneos. Finalmente temos que referirnos ao volume *Finis Terrae* publicado en 1992 pola USC que recolle numerosos estudos en lembranza do Profesor Balil²⁰.

Noutro orden de cousas, hai obras colectivas de grande interese como a recentemente aparecida publicación sobre a *Arte e Cultura de Galicia e Norte de Portugal* (2005), que no seu volume II dedícase exclusivamente ao mundo que nos ocupa. Outra obra dentro deste apartado é a publicada polo Museo de San Antón, A Coruña, *Arqueoloxía e Arte na Galicia prehistórica e romana*, no ano 1995, que supuxo unha posta ao día crítica dos coñecementos que se tiñan acorde coa información existente nesa etapa de penuria.

2. Obras de conxunto

No que se refire a obras de conxunto, hai que salientar a de Pérez Losada, que, publicada no ano 2002, revela un panorama de asentamentos secundarios romanos en

17 RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (1998).

18 *Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma. Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29, XI, 2005)* (2007).

19 ALONSO TRONCOSO, V. (ed.) (1997).

20 ACUÑA CASTROVIEJO, F. (coord.) (1992).

Galicia, baseado esencialmente en informacións inéditas de intervencións arqueolóxicas feitas por empresas de Arqueoloxía, que lle permitiron cambiar o coñecemento que tiñamos da ocupación no noso territorio, sendo unha obra que, por contar con unha abundante bibliografía, escusaremos repetila no esencial neste traballo.

A esta obra global, hai que engadir outras de carácter tamén xeral, aparecidas en diferentes épocas, que comprenden diversos aspectos como o comercio²¹ a rede viaria, centrada fundamentalmente no trazado das vías XVIII e XIX e XX²² así como o importante traballo sobre os miliarios e inscricións viarias da Gallaecia que supón un *corpus* de gran valor para a provincia de Hispania que conta con mais documentos deste tipo²³. Recentemente, fíxose un proxecto titulado *Vías Atlánticas*, financiado polo FEDER, que impulsa a recuperación das antigas calzadas romanas como novo itinerario turístico e cultural dentro do espacio eurorexión Galicia-Norte de Portugal, no que se pretendía delimitar o trazado das vías XIX e XX e nas que se fixeron diversas intervencións das que non hai moitas publicacións, agás algunhas de carácter divulgativo²⁴ e na internet.

En relación coas comunicacións, interesa a obra sobre as *Pontes históricas de Galicia*²⁵ na que se describen con gran detalle estas obras de enxeñería correspondentes ás distintas épocas.

3. Epigrafía

Dentro do ámbito epigráfico, Galicia conta con varios *corpora* entre os que destaca un novedoso, como é o publicado sobre as inscricións rupestres²⁶ e a nova edición do CIL na súa vertente galega, iniciado polo Consello da Cultura Galega, e do que, polo de agora, só saíron os volumes correspondentes á provincia da Coruña²⁷ e Pontevedra²⁸ quedando pendentes os das provincias de Ourense e Lugo, sendo este último non tan necesario, dada a revisión que se fixo no ano 1979, aínda que hai bastantes novos achados.

21 NAVEIRO, J. (1991).

22 ALVARADO BLANCO, S. (1992); ALVARADO BLANCO, S., RIVAS FERNÁNDEZ, J.C., e VEGA PATO, T. (2000); *La Vía Nova en la Serra do Xurés. La rehabilitación de la Vía Nova entre Portela de Home y Baños de Riocaldo. Ourense* (1999); CAAMAÑO GESTO, J.M. (2009) (hai que ter en conta que este libro se rematou no ano 1999 aínda que por diversas circunstancias non saíu ata este ano); SÁEZ TABOADA, B. (2003) e SÁEZ TABOADA, B. (2004).

23 RODRÍGUEZ COLMENERO, A., FERRER SIERRA, S. e ÁLVAREZ ASOREY, R.D. (2004).

24 RODRÍGUEZ COLMENERO, A. e ÁLVAREZ ASOREY, R.D. (2008).

25 *Pontes históricas de Galicia* (1991).

26 RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (1993).

27 PEREIRA MENAUT, G. (1991).

28 BAÑOS RODRÍGUEZ, G. (1994).

Estas novas edicións veñen substituír á iniciativa pioneira dirixida por Álvaro D'Ors, que a partir do ano 1949 iniciara o Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos coa publicación das IRG²⁹, o que significou que Galicia fose o único territorio dentro do Estado español que contase naqueles tempos con un *corpus* epigráfico actualizado despois da obra de Hübner (CIL II).

Na epigrafía non só a inscrición senón que tamén o soporte epigráfico ten moita importancia. A este respecto compre sinalar unha obra que analiza moi ben esta perspectiva³⁰.

En relación cos documentos epigráficos hai novidades nos últimos anos relativas á relixión, que queda fora do noso ámbito, pero das que queremos referirnos a algúns aspectos. O primeiro é a aparición dunha obra recente sobre a relixión indíxena no NW, baixo o dominio romano³¹ que aporta interesantes informacións sobre as divindades e os contextos e interpretación dos epígrafes; o segundo aporta importantes datos sobre a existencia, xa coñecida, dun santuario galaico-romano, no monte do Facho en Donón, que, aparte da divindade que figura en todas as aras (Berobreo), presenta unha tipoloxía e morfoloxía case idéntica en todo este tipo de monumentos de época tardía³².

4. Os asentamentos e monumentos

Outro apartado é o correspondente a arqueoloxía desenvolvida e publicada das cidades, das vilas, dos distintos asentamentos e en monumentos diversos.

Comezando por Lugo, como capital do convento xurídico e por ser unha cidade moderna superposta á antiga, na que a Arqueoloxía urbana ten un papel importante, tense producido ultimamente unha bibliografía abundante, aínda que non suficiente, que nos permite coñecer aspectos que van desde a orixe da cidade, a súa evolución no Alto e Baixo Imperio, a existencia de necrópoles, centros de culto, o foro, o sistema de aprovisionamento das augas, novidades importantes nos accesos á muralla, a existencia de grandes *domvs*, etc., así como novas no que se refire á relixión e á sociedade da época.

29 Nesta gran obra, desenvolvida entre os anos 1949 e 1968, colaboraron Bouza Brey, D'Ors, Castillo, Vázquez Saco, Vázquez Seijas, Filgueira, Álvarez Blázquez e Lorenzo Fernández que estudaron toda a epigrafía galaica, agás a da provincia de Pontevedra non recollida nos museos de Pontevedra e Vigo.

30 SCHLÜTER, E. (1998).

31 RICHERT, E.A. (2005).

32 SCHATNER, TH.G., SUÁREZ OTERO, J. e KOCH, M. (2006).

Para todo isto compre ver as obras publicadas entre 1996 e 2005 nas que se pode ver polo miúdo os diversos aspectos da capital do convento³³. Para aspectos mais concretos, interesan os estudos sobre a cerámica común, porque por primeira vez se conta con un traballo monográfico³⁴, así como o realizado encol das marcas sobre terra sigillata que supón un *corpus* considerable de oleiros³⁵. Finalmente, quizá sexa o mais novidoso, a descuberta dun *mithraeum* que nos revela a existencia de cultos orientais en *Lucus Augusti*.³⁶

As termas públicas mellor conservadas son as de Lugo que presentan novidades como a descuberta de numerosas aras dedicadas ás ninfas³⁷ e sobre as que, a partir da aprobación do plan director en 1998, se iniciou un programa sistemático de intervencións arqueolóxicas³⁸, aínda que hoxe en día non ten continuidade.

Vigo revela cada vez máis o seu importante papel como centro portuario e industrial para o comercio atlántico e distribución de produtos. Anteriormente xa vimos³⁹ a importancia deste lugar xa que as distintas fichas ofrecidas no catálogo así o revelan. Previamente publicárase unha síntese sobre o Vigo romano con gran abundancia de reprodución de materiais⁴⁰. Con posterioridade, dentro dun amplo estudio sobre os aglomerados secundarios, se actualizaban todas as informacións dispoñibles ata o momento⁴¹. Na actualidade, por novas de prensa ou orais dos escavadores, sabemos da existencia de sañas, de testemuñas epigráficas e doutros materiais.

Nos arredores de Vigo produciuse unha gran ocupación do territorio nesta época, como amosan os distintos xacementos espallados pola costa da ría, entre os que destaca o de Toralla, onde existiu unha *villa* que proporcionou estruturas e materiais importantes como mosaicos, cerámica que chega ata o século VI ou VII, polo que hai que lamentar a falla de publicacións das memorias destas intervencións⁴².

A cidade de Pontevedra está a revelarse como un núcleo importante en época romana e medieval. As escavacións levadas a cabo no casco vello e nos arredores da ponte do Burgo proporcionaron unha abundante información sobre a ocupación

33 *Urbs romana. As orixes da cidade de Lugo* (1995); RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (coord.) (1999); ÁLVAREZ ASOREY, R., CARREÑO GASCÓN, M. e GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E. (2003); *A muralla de Lugo: Patrimonio da humanidade* (2004); GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E. (2005).

34 ALCORTA IRASTORZA, E.J. (2001).

35 CARREÑO GASCÓN, C. (1997).

36 ALVAR, J., GORDÓN, R. e RODRÍGUEZ, C. (2006).

37 HERVÉS RAIGOSO, F. e MEIJIDE CAMESELLE, G. (2000).

38 MEIJIDE CAMESELLE, G. e HERVÉS RAIGOSO, F. (2000).

39 *Catálogo do Patrimonio arqueolóxico. Arqueoloxía de Vigo e a súa historia* (1998).

40 HIDALGO CUÑARRO, J.M. e RODRÍGUEZ SOBRAL, J. M. (1997).

41 PÉREZ LOSADA, F. (2002).

42 PÉREZ LOSADA, F., FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, A. e VIEITO COVELA, S. (2008).

romana e o paso da vía XIX. Mostra diso son os abundantes achados cerámicos e doutros materiais, así como a recuperación de miliarios dos séculos II e IV.

Por outra parte, parece comprobada a identificación da cidade coa *Turoqva*, mansión que figura no Itinerario de Antonino⁴³.

En relación con *Brigantium* (A Coruña), as últimas intervencións tiveron lugar fundamentalmente no casco vello e na torre de Hércules. No primeiro, localizáronse diversas estruturas que proporcionaron moitos materiais, esencialmente cerámicos, así como algúns epígrafes importantes como é o caso dun novo *exactor* que engadir aos dous anteriormente coñecidos, así como algúns enterramentos de inhumación. Na torre de Hércules fixéronse escavacións e análise dos paramentos, comprobándose a orixe romana do monumento e as sucesivas reformas tanto en épocas medievais como en tempos de Carlos III polo arquitecto Giannini⁴⁴. Intereza tamén resaltar o estudo arquitectónico de Hütter que, con posterioridade, foi complementado por Hauschild⁴⁵.

Dentro da provincia da Coruña hai que salientar a intervención que se fixo en Cambre (1998) con motivo da construción dunha urbanización o que motivou o achado dunha *villa* baixoimperial cunha complexa estrutura arquitectónica, decorada con pinturas polícromas con representacións de temática mariña e que foi levantada da súa ubicación orixinal e trasladada a un novo emprazamento *ad hoc* que recibe a denominación de *Centro Receptor de Visitantes do xacemento romano de Cambre*, inaugurado no 2001, e do que non existen publicacións, agás un folleto e un artigo técnico⁴⁶.

Así mesmo, resulta do mais grande interese a escavación de urxencia levada a cabo na *villa* de Caldoval, en Mugardos, con motivo da construción dos depósitos de combustible de Reganosa da que non hai nada publicado, e sobre a que existe un gran escurantismo por parte da Administración⁴⁷. Este xacemento está moi próximo á *villa* de Noville, bastante ben coñecida tralas escavacións de Naveiro e Pérez, xa que conta con diversas publicacións polas que sabemos que nos atopamos diante dun establecemento cunha cronoloxía tardía (séculos III-VI) e que proporcionou importantes estruturas, moitísimo material de construción, cerámico de produción local e importación é unha importante inscrición sobre cerámica⁴⁸.

43 DE LA PEÑA SANTOS, A. (1992).

44 *Ciudad y Torre: Roma y la ilustración en La Coruña: Estación marítima, 27 de septiembre- 10 de noviembre 1991, La Coruña (catálogo de la Exposición)* (1991).

45 HUTTER, S. e HAUSCHILD, T. (1991).

46 “Museo Arqueológico romano en Cambre, A Coruña” (2004), NAVEIRO LÓPEZ, J.L. *et allii* (2008).

47 Na visita que hai anos fixemos ás escavacións, poidemos observar un gran complexo habitacional correspondente a unha importante *villa* probablemente de época serodia.

48 PÉREZ LOSADA, F. *et al.* (1992).

O xacemento romano e medieval de Torres do Oeste, que algúns confundiron co monumento levantado en honor de Augusto tralas guerras cántabras⁴⁹, foi obxecto de diversas escavacións ao longo do tempo, que nunca produciron unha monografía completa ata a aparición dun recente traballo⁵⁰, no que se analizan as últimas intervencións e se chega á conclusión de que estamos diante dun asentamento que ten os seus inicios na época romana e unha importante ocupación en tempos medievais. A abundancia de material, sobre todo cerámico, así o demostra.

Na antiga Auria, son relevantes as intervencións realizadas dentro do casco urbano. Entre elas podemos falar das feitas no Museo Arqueolóxico Provincial onde se puxeron ao descuberto os niveis de época romana⁵¹ e noutros solares da cidade. As escavacións máis actuais son as das Burgas nas que, polo que sabemos, apareceron varios epígrafes dedicados a REVE, sigillatas, moedas, un camafeo de vidro, e estruturas relacionadas coas augas.

Dentro da provincia de Ourense houbo intervencións importantes no lugar da Pobra, na comarca de Valdeorras, onde se descubriron, en 1991, grandes estruturas de carácter hidráulico e restos dunha calzada⁵²; na mansión de *Aquis Originis* na que apareceron os restos dun hipocausto; en Xinzo de Limia, onde se descubriron varios edificios baixo imperiais con moitos restos cerámicos e un ara a REVE, que Xusto identifica co *Forum Limicorum* que funcionaría xa a partir da época flavia como lugar central dunha área natural como era a *civitas Limicorum*⁵³.

O máis destacable da provincia de Lugo son as investigacións feitas en Santa Eulalia de Bóveda, na que tiveron lugar varias intervencións, fundamentalmente de restauración. O máis importante e a aparición de dúas monografías que inciden tanto na historia das investigacións como na interpretación deste monumento tan complexo que aínda ten moitos problemas por solucionar⁵⁴.

Coñecemos na Galicia actual dous campamentos, excluindo *Lucus Avgvsti*, que son o de Cidadela e o de *Aquis Qverqvernīs*. Con respecto ao primeiro, tense seguido os traballos de forma intermitente dirixidos polo prof. Caamaño aínda que de momento non contamos cunha obra de carácter xeral senon con artigos sobre aspectos diversos ou materiais aparecidos nas campañas de escavación, que permiten saber que estamos diante dun establecemento ocupado entre os séculos II e IV pola *Cohors I Celtiberorum* e que con posterioridade presenta niveis de época xermánica⁵⁵.

49 A famosa torre levantada en honor de Augusto aparece mencionada en MELA III, 11, quen nos di que estaba na confluencia dos ríos Sar e Ulla.

50 NAVEIRO LÓPEZ, J. (2004).

51 Sobre as escavacións fíxose unha exposición pública que daba conta dos resultados.

52 SOTO ARIAS, P., et *alii* en RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (1998), 1153-1170.

53 XUSTO RODRÍGUEZ, M., en RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (1998), 1291-1304.

54 MONTENEGRO RÚA, E.J. (2005); VIDAL CAEIRO, L. (2006).

55 CAAMAÑO GESTO, J.M. e FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. (2006).

En canto ao segundo, contamos afortunadamente cunha obra de conxunto⁵⁶ na que os autores dan conta dos trinta últimos anos de traballo no xacemento, fundado en época Flavia e relacionado coa construción da vía XVIII.

Un aspecto novidoso na investigación o representan os estudos feitos sobre os sistemas hidráulicos nos xacementos urbanos e rurais da Galicia romana. dende o punto de vista histórico e arqueolóxico, caso do abastecemento, distribución, uso e evacuación⁵⁷ e tamén do coñecemento e uso que os romanos fixeron das augas mineromedicinais, tan abundantes en Galicia⁵⁸.

Tamén o é a análise feita sobre a fauna existente na Galicia romana porque permite facer unha reconstrución histórica sobre a gandería e os distintos animais existentes tanto salvaxes como domésticos⁵⁹.

5. As artes plásticas, ornamentais e a cultura material

Un capítulo aparte merece unha análise sobre as artes plásticas, xa que nos últimos anos foi unha das temáticas mais estudadas xunto coa cerámica, da que logo falaremos. En diversos congresos, sobre todo nas Reunións de Escultura Romana na Península Ibérica, en *Historias da Arte galega* e en múltiples revistas, aparecen as distintas aportacións que amosan unha rica panorámica da arte galega romana provincial tanto nas súas vertentes cultas como populares. Neste senso pódese dicir que tanto a escultura en pedra como en bronce, o relevo, o mundo das aras, placas, estelas, está hoxendía suficientemente tratado e enriquecido por achados recentes como o poden ser as estelas bifrontes (Atán e Adai) e a de Crecente cunha rica decoración e unha onomástica do mais grande interese, as recuperadas na muralla de Lugo, reutilizadas na súa construción, o relevo de Becerreá, todas elas no Museo Provincial de Lugo, ou a aparecida en Vigo, relacionada coas descubertas na zona do Areal nos anos 1950.

En canto á escultura en bronce destaca o achado no campamento de *Aqvís* dun fragmento de estatua monumental e unha fíbula de ballesta, e un novo estudio sobre os bronzes de Taboexa no que parece claro a existencia dun obradoiro⁶⁰.

Toda esta temática foi amplamente tratada nas reunións de escultura romana da Península Ibérica, na *Historia de arte galega* da Nosa Terra, no volume sobre *Arte prehistórica e romana* publicada polo Museo de San Antón (A Coruña) en a *Arte e*

56 RODRÍGUEZ COLMENERO, A. e FERRER SIERRA, S. (eds.) (2006).

57 GONZÁLEZ SOUTELO, S. (2006).

58 GONZÁLEZ SOUTELO, S. (2007).

59 FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. (2003).

60 RODRÍGUEZ GARCÍA, P. (1999).

cultura de Galicia e Norte de Portugal, así como nos volumes correspondentes sobre Historia e Arte da Editorial Hércules, e en diversos artigos en diferentes revistas. Fundamentalmente os autores que traballaron sobre estes temas son Acuña, Blanco, Casal, Colmenero, Rodríguez, entre outros⁶¹.

Entre as artes suntuarias destacan neste período os estudos sobre achados singulares, como son un candado romano de truco aparecido en Lugo⁶² e un colar de ámbar procedente da necrópole da rúa Hospital de Vigo⁶³.

Neste último vintenio aumentou o número de mosaicos procedentes de escavacións arqueolóxicas, entre eles sobrancea o da rúa de Armañá en Lugo que ten un emblema co tema de Dédalo e Pasifae, de gran calidade, datado entre os séculos III e IV e conservado no Museo Provincial⁶⁴, o da *domus* encontrada na rúa do Dr. Castro, que completa o aparecido no século XIX no mesmo lugar, chamado antes Batitales, hoxe musealizado *in situ*, no que tamén se conserva parte da estrutura arquitectónica⁶⁵. Outros achados de menor importancia son os de Bares, Castillós, A Cigarrosa, Doncide, Iria Flavia, Illa de Ons, e Toralla, entre outros⁶⁶.

No mundo da cerámica producíronse grandes avances no coñecemento tanto na de produción local como na de importación. Con respecto a primeira sobrancea o estudo sobre as producións de *Lucvs Avgvsti* que nos proporcionan una clara visión sobre as súas características⁶⁷. En canto ás de importación, os avances foron de gran interese porque por primeira vez, hai estudos de conxunto sobre amplas áreas xeográficas como a provincia da Coruña⁶⁸ ou a comarca de Valdeorras⁶⁹.

Sobre o vidro a obra fundamental é a publicada no 2001 porque sistematiza toda a información sobre este material centrándose fundamentalmente na provincia de Ourense e constituíndo unha obra básica para o estudo no resto do territorio galaico⁷⁰. Con posterioridade publicóuse unha tese doutoral para a provincia da Coruña⁷¹.

Sobre as fíbulas hai poucas novidades, aínda que hai que reseñar o traballo de catalogación sobre as galaico romanas de Viladonga⁷².

61 *Arqueoloxía e arte na Galicia prehistórica e romana* (1995); *Historia da Arte Galega* (1998); *Arte e cultura de Galicia e Norte de Portugal II* (2005).

62 CASAL GARCÍA, R. (2008); CARNERO VÁZQUEZ, M.O. (2009).

63 CASAL GARCÍA, R. e PAZ LOBEIRA, R. (1997).

64 RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (1993); SAN NICOLÁS PEDRAZ, M.P. (2001).

65 GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E. (2005).

66 ACUÑA CASTROVIEJO, F. e ALLES LEÓN, M.J. (2001-2002).

67 ALCORTA IRASTORZA, E.J. (2001).

68 LÓPEZ PÉREZ, M.C. (2004).

69 MENÉNDEZ LLORENTE, A. (2000).

70 XUSTO RODRÍGUEZ, M. (2001).

71 VÁZQUEZ MARTÍNEZ, M. A. (2005).

72 LAGE PILLADO, M. (2004).

En canto á tardorromanidade e á época xermánica avanzouse no coñecemento deses tempos que parecían tan escuros, e hoxe contamos con monografías que clarifican o panorama⁷³.

6. Numismática

A problemática da investigación numismática no noso país segue polos mesmos derroteiros expostos no VIII Congreso Nacional de Numismática que tivo lugar en Avilés no ano 1992⁷⁴, aínda que o panorama mudou algo. Neste sentido saíron dúas monografías de valor desigual, que abranguen dende as primeiras acuñacións ata o peche da última ceca⁷⁵. Á beira desto, existen dous estudos relevantes como son os que analizan a suposta crise económico-moneteraria do século III⁷⁶ e a ceca de Xuvia coa que terminaron as acuñacións en Galicia⁷⁷.

Fixéronse catalogacións de fondos numismáticos de Museos e coleccións dos que nos consta os da Real Universidade de Santiago, Museo da Terra Santa (Santiago), Museo das Peregrinacións (Santiago), Museo de Pontevedra, Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense e Museo do Castro de Viladonga, entre outros que, nalgúns casos foron publicadas, como as monografías da moeda romana do Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense⁷⁸ ou a do castro de Viladonga⁷⁹, así como artigos que daban conta dalgunhas do Museo da Terra Santa e da USC⁸⁰. Hai que salientar que a antiga Colección Blanco-Cicerón foi adquirida pola Deputación no ano 1998 para o Museo de Pontevedra⁸¹ e foi catalogada por Mar Zabaleta e Purificación Rodríguez e contaba, con anterioridade con algúns estudos previos feitos por Caamaño sobre as moedas da caetra e de cecas hispánicas, por exemplo, así como parte dos fondos anteriores tamén por Lucía Ansemil.

En relación coa numismática medieval temos que salientar os diversos estudos de Roma Valdés e as aportacións que supuxeron os relativamente numerosos achados nas escavacións da fortaleza da Rocha Forte⁸².

73 RODRÍGUEZ RESINO, Á. (2005).

74 ACUÑA CASTROVIEJO, F. (1994).

75 PAZ BERNARDO, J. (1991); PITA FERNÁNDEZ, R.L. (1999).

76 CAVADA NIETO, M. (1994).

77 BELLO PLATAS, A.I. (2006).

78 *Moeda romana no Museo Arqueolóxico provincial de Ourense* (2007).

79 *Moedas do Museo do Castro de Viladonga* (2009).

80 RODRÍGUEZ GARCÍA, P. e ACUÑA CASTROVIEJO, F. (2002).

81 Esta colección, formada no tránsito do século XIX ao XX, está constituída por perto de 6.000 pezas dende numismas de tódalas épocas ata medallas.

82 Véxase *Gallaecia 25* (2006).

7. Arqueoloxía medieval

No que respecta ao mundo medieval, tense traballado sobre todo nos últimos anos en diversos castelos de época tardía, esencialmente en Moeche, na fortaleza da Rocha Forte (Santiago), e no castelo de A Lúa (Rianxo) con resultados dispares en función das características do xacemento pero que son os únicos dos que dispoñemos publicacións. Interveuse tamén nos castelos de Naraío (San Sadurniño) do século XII, Sarmiento (Ribadavia), Monforte de Lemos e Allariz, pero de todos eles non temos información suficiente.

Dos citados ao principio, o da Lúa é unha fortaleza do século XIII, destruída polos irmandiños en 1465, reedificada e arrasada finalmente en 1480, da que está publicado un extenso estudo sobre a cerámica⁸³.

O castelo de Moeche é unha fortaleza levantada posiblemente na alta Idade Media a partir do 1369, e foi arrasada no 1431 na primeira guerra irmandiña, e que se levanta de novo a finais do XV e principios do XVI⁸⁴.

A fortaleza da Rocha Forte, fundada polo arcebispo Juan Arias no século XIII e derruída nas guerras irmandiñas na segunda metade do XV, pódese considerar como paradigma para a investigación baixomedieval galega xa que por unha parte está perfectamente comprobado as datas da construción e destrución e, por outra, porque a grande cantidade de material exhumado nas escavacións, ten unha cronoloxía moi precisa o que supón que sirva de guieiro para calquera estudo que se faga en Galicia nesta época sobre por exemplo a cerámica, materiais metálicos, etc. É mágoa que un castelo deste tipo no que se intervú entre os anos 2001 ao 2006, por razóns político-administrativas que son alleas á investigación, fique dende fai tres anos abandonado, afectado polas actuacións do tren de alta velocidade e sen que os organismos competentes se poñan de acordo sobre que facer con este monumento⁸⁵.

8. Consideracións finais

A maior parte de bibliografía sobre arqueoloxía galaico romana e medieval podémola atopar nas revistas tradicionais que se publican en Galicia. *Gallaecia*, revista do Departamento de Historia I da USC, é a única que cumpre coa periodicidade

83 CÉSAR VILA, M. e BONILLA RODRÍGUEZ, A. (2003).

84 *Moeche. Fortaleza-museo del siglo XXI* (2007).

85 CASAL GARCÍA, R., ACUÑA CASTROVIEJO, F. e RODRÍGUEZ RESINO, A. (2009), coa bibliografía anterior.

anual e de temática concreta sobre o mundo antigo xa que as restantes son de tipo miscelánea, agás *Larouco*, que si corresponde a este perfil mentres as restantes como *Boletín Auriense*, *El Museo de Pontevedra*, *Minius*, *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, *Brigantium*, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, *Castrelos*, *Croa*, *Férvedes* son misceláneas, e ademais non cumpren nalgúns casos coa periodicidade correspondente. Non hai dúbida que moitos dos traballos de arqueoloxía galaica se publican tamén en revistas fora do ámbito galego, pero nestas notas excluimos a súa referencia por non saír do noso ámbito territorial.

Non hai que esquecer que hoxe en día pódese atopar na internet numerosísima información.

Por outra banda, unha das eivas que temos no noso país é o pouco esforzo que fixo a Consellería de Cultura para divulgar o resultado das investigacións. Neste período que tratamos só apareceron os volumes *A Rede Galega do Patrimonio Arqueolóxico* (2004), as *Actuacións Arqueolóxicas Ano 2006*, *Actuacións Arqueolóxicas Ano 2007* e *Arqueoloxía/Investigación 7* (1999), aparte dos catálogos das moedas dos Museos de Ourense (2007) e Viladonga (2009) así como algún folleto (*A administración*, 1995). Como vemos, pouca produción para tanto investimento.

Vexamos agora unhas consideracións sobre a Arqueoloxía, o papel do arqueólogo, a investigación e a Universidade⁸⁶.

Como dicía Courbin, un arqueólogo ten que ser un investigador que, independentemente de cal sexa a súa problemática (histórica, antropolóxica, sociolóxica, etnolóxica, etc.), a actividade que realiza terá como fin o establecemento do que poderíamos chamar os feitos, é dicir, a partir da exploración e análise de determinados sitios, da súa cronoloxía, súa pertenza cultural, súa topografía, actividades productivas, relacións comerciais, etc. facer a historia dese lugar e situar os feitos nun contexto determinado⁸⁷.

A materia prima coa que traballa o arqueólogo é a terra ou o que esta debaixo dela. Sen o seu coñecemento a través de prospección e da escavación o arqueólogo ve impedido o seu traballo, e en consecuencia as posibilidades de facer investigación.

As actividades arqueolóxicas están regulada pola Lei do Patrimonio Cultural de Galicia 8/1995 de 30 de outubro, desenvolvida só no que atinxe á arqueoloxía polo Decreto 199/1997 de 10 de xullo⁸⁸.

86 Moitas das observacións que faremos aquí están basadas en ACUÑA CASTROVIEJO, F. (2002) e na bibliografía que consta nas seguintes páxinas.

87 COURBIN, P. (1982): 160.

88 Véxase toda a lexislación sobre o patrimonio emanada do Parlamento e da Xunta de Galicia, así como a recente xurisprudencia, en CASTRO ALLEGUE, F.M. (2002).

No que respecta á investigación que é o que agora nos preocupa non se está a cumprir o obxectivo de investigar os bens arqueolóxicos (artigo 1.2) xa que dende hai case 30 anos non se convocan subvencións a proxectos de investigación sistemáticos ben sexan traballos de campo ou ben estudos de materiais.

A situación actual é que nunca se investíu tanto en Arqueoloxía e son varios centos de millóns das antigas pesetas nos últimos anos, e nunca progresou tan pouco a investigación e, en consecuencia, o coñecemento de noso pasado o que trae como resultado que a historia do noso país estea parcialmente estancada⁸⁹. A falta de escavacións sistemáticas nos restos romanos de Galicia contrasta coa preocupación é a atención ás actuacións de carácter preventivo sobre impacto de obras públicas (autovías, gasoducto, oleoducto, parques eólicos, tren de alta velocidade, etc.).

Só as actuacións en arqueoloxía urbana⁹⁰, en cidades con casco histórico como Lugo, Vigo, Pontevedra, Coruña e Ourense, entre outras, permitirían un maior coñecemento do pasado romano das nosas urbes no que, na maior parte dos casos non é posible, xa que a maioría dos concellos e empresas de arqueoloxía contratadas non publican os resultados, a ausencia de recursos económicos que financien o estudio dos materiais e a posterior publicación, fan que os materiais queden en almacéns aos que non é doado o acceso por parte dos investigadores.

De tódolos xeitos hai actuacións positivas por parte das administracións, como son a apertura do Centro de Cambre, o de San Roque, a Casa dos mosaicos, o Centro de Interpretación da Muralla e a Sala de Porta Miñá en Lugo ou *Salinae* en Vigo.

Por outra parte, a universidade non fomenta este tipo de investigación que ao fin e ao cabo é a que produce unha promoción xeral do coñecemento. A carencia de proxectos sistemáticos de investigación enfocados cara o traballo de campo, incluíndo as escavacións, estudos de materiais e a correspondente publicación, non se contemplan nas convocatorias de axudas para as Unidades de Investigación do Sistema Universitario de Galicia nen nos distintos programas de planes nacionais de investigación científica. Só queda o recurso de realizar convenios con institucións municipais ou doutro tipo para realizar traballos solicitados por elas con

89 Algunhas reflexións sobre as polémicas suscitadas sobre a situación da Arqueoloxía en Galicia apareceron non hai moito, nos artigos de CARRERA RAMÍREZ, F., FÁBREGAS VALCARCE, R. e DE LA PEÑA SANTOS, A. (2001). Unha resposta interesada, defendendo a política seguida pola administración e determinado grupo de investigación, en BARREIRO MARTÍNEZ, D. (2001). A situación aparece tamén analizada dende un punto de vista crítico en ACUÑA CASTROVIEJO, F. e CASAL GARCÍA, R. (2001). Unha visión sobre esta problemática en CASAL GARCÍA, R., LLANA, C. e REY, J. (1998).

90 A Arqueoloxía urbana en Europa foi obxecto de atención por parte do Consello de Europa que tentou facer unha radiografía da situación artellada nos seguintes puntos: Definición da arqueoloxía urbana, documentación e inventarios, arqueoloxía e urbanismo, presentación e publicación. Véxase *Rapport sur la situation de l'archéologie urbaine en Europe* (1999).

vistas case sempre a poñer en valor o seu patrimonio e que nos plantean a mesma problemática que as empresas de arqueoloxía que comentamos enriba⁹¹.

Con todo o papel da universidade debe ser o de potenciar a docencia. A docencia en arqueoloxía responde ós mesmos parámetros que no resto das universidades españolas é dicir, resulta deficiente no que respecta á formación do futuro arqueólogo porque o plano de estudos non da mais de si. Pero aínda se vai a agravar mais a situación coa implantación dos novos grados, que co que respecta a Universidade de Santiago a Arqueoloxía só se dará nos dous primeiros cursos con contidos xeralistas que non van a permitir unha formación adecuada dos arqueólogos. Pero isto sería mais ben para tratar de maneira monográfica noutro foro.

91 Algúns destes problemas están planteados en QUEROL, M.A. (2000). Para todo o relacionado co patrimonio arqueolóxico interesa consultar QUEROL, M.A. e MARTÍNEZ DÍAZ, B. (1996) e BALLART, J. (1997).

BIBLIOGRAFÍA

- “Museo Arqueológico romano en Cambre, A Coruña” (2004): *Boletín de información técnica da AITIM*, 227: 6-9.
- A administración do Patrimonio Arqueolóxico en Galicia* (1995): Xunta de Galicia.
- A Arqueoloxía galega hoxe: De 1988 a 1998* (2000): A Coruña, *Brigantium*, 12.
- A Corazón Aberto. Urxencias arqueolóxicas* (Folleto) (1998): Vigo, Concello.
- A muralla de Lugo: Patrimonio da humanidade* (2004): Lugo, Concello.
- ACUÑA CASTROVIEJO, F. (1977): “Bibliografía de la Galicia romana” en *Actas del Coloquio Internacional sobre el Bimilenario de Lugo*, Lugo, Patronato del Bimilenario: 175-191
- ACUÑA CASTROVIEJO, F. (1991): “La cultura castrexa y galaico-romana”, en *Veinte años de Arqueología en España*, *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología*, 30-31, Madrid: 203-207
- ACUÑA CASTROVIEJO, F. (1992): “A obra arqueolóxica de Fermín Bouza Brey” en *Fermín Bouza Brey: unha fotobiografía (1901-1973)*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- ACUÑA CASTROVIEJO, F. (1994): “Los estudios de numismática en Galicia: problemas y perspectivas”, en *VIII Congreso Nacional de Numismática (Avilés 1992)*, Madrid: 551-560
- ACUÑA CASTROVIEJO, F. (2002): *Arredor da Arqueoloxía*, Santiago de Compostela, Universidade.
- ACUÑA CASTROVIEJO, F. (coord.) (1992): *Finis Terrae: Estudos en lembranza do Prof. Dr. Alberto Balil*, Santiago de Compostela, Universidade.
- ACUÑA CASTROVIEJO, F. e ALLES LEÓN, M.J. (2001-2002): “Nuevas aportaciones a los mosaicos romanos de Galicia”, *SOLIFERREUM, Studia archaeologica et historica Emeterio Cuadrado Díaz ab amicis, collegis et discipulis dicata, AnMurcia*, 17-18: 365-374.
- ACUÑA CASTROVIEJO, F. e CASAL GARCÍA, R. (2001): “A Arqueoloxía nos albores do terceiro milenio”, *Tempos Novos*, 46: 28-30
- ALCORTA IRASTORZA, E.J. (2001): *Lucus Augusti II. Cerámica común romana de cocina y mesa hallada en las excavaciones de la ciudad*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ALONSO TRONCOSO, V. (ed.) (1997): *Ferrolterra galaico-romana*, Ferrol, Concello.
- ALVAR, J., GORDÓN, R. e RODRÍGUEZ, C. (2006): “The Mithraeum at Lugo (*Lucus Augusti*) and its connection with *Legio VII Gemina*”, *Journal of Roman Archaeology*, 19: 267-277.
- ALVARADO BLANCO, S. (1992): *La Vía Nova en A Limia: sus restos, trazado, mensuración y procedimientos constructivos*, Ourense, Anexo nº 16 do *Boletín Auriense*.
- ALVARADO BLANCO, S., RIVAS FERNÁNDEZ, J.C., e VEGA PATO, T. (2000): *La vía romana XVIII (Vía Nova). Revisión de su trazado y mensuración: de los Limici a los Gigurri*, Ourense, Anexo nº 25 do *Boletín Auriense*.
- ÁLVAREZ ASOREY, R., CARREÑO GASCÓN, M. e GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E. (2003): *Aqva Vrbi. Historia do abastecemento de auga á cidade de Lugo (época romana-século XX)*, Lugo, Concello.

- AMADO RODRÍGUEZ, M. T. e PEREIRO PARDO, A. (1991): *Orientacións. Bibliografía da Galicia romana*, A Coruña, Museu Arqueolóxico.
- Aquae Querquennae, Portoquintela, Bande, Ourense. Campamento militar romano e mansión viaria. Guía das ruínas* (2001): Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- ARIAS VILAS, F. e DURÁN FUENTES, M.C. (1996): *Museo do Castro de Viladonga, Castro de Rei-Lugo*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- ARIAS VILAS, F. e ROMERO MASIÁ, A. (1995): *Diccionario de termos de Arqueoloxía e Prehistoria*, Vigo, Ir Indo.
- ARMADA PITA, X.L. (2003-2005): “Los orígenes de la arqueología universitaria en Galicia” en CABRERA VALDÉS, V. e AYARZAGÜENA, M. (eds.): *El nacimiento de la Prehistoria y de la Arqueología Científica*, *Archaia* 3, 4, 5, Madrid: 257-265
- Arqueoloxía e arte na Galicia prehistórica e romana* (1995): A Coruña, Museu Arqueolóxico e Histórico.
- Arte e cultura de Galicia e Norte de Portugal II* (2005): Vigo, Nova Galicia.
- BALLART, J. (1997): *El patrimonio histórico y arqueológico. Valor y uso*, Barcelona, Ariel.
- BAÑOS RODRÍGUEZ, G. (1994): *Corpus de inscricións romanas de Galicia. II. Provincia de Pontevedra*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- BARCIELA GARRIDO, P. e REY SEARA, E. (2000): *Xacementos arqueolóxicos de Galicia: guía práctica para visitar e coñecer o patrimonio arqueolóxico galego*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- BARREIRO MARTÍNEZ, D. (2001): “Academia palanca...”, *Revista de Arqueología*, 242: 6-10
- BELLO PLATAS, A.I. (2006): *A ceca de Xuvia: A derradeira fábrica de moeda de Galicia*, Ferrol, Editorial Embora.
- Bibliografía arqueolóxica de Galicia* (2000): Pontevedra, APAGA-Deputación Provincial.
- CAAMAÑO GESTO, J.M. (2009): *La Vía Nova 18 Itinerario Antonino en su tramo galaico*, Vilalba, Museo de Prehistoria e Arqueoloxía.
- CAAMAÑO GESTO, J.M. e FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. (2006): “Producción y comercialización en el campamento romano de Cidadela (Sobrado dos Monxes, A Coruña)” en MORILLO CERDÁN, A. (ed.): *Arqueología militar romana en Hispania II: Producción y abastecimiento en el ámbito militar*, León, Universidad.
- CARBALLO ARCEO, X. (2006): *Arqueoloxía de Galicia. Itinerarios polo pasado*, Vigo, Nigratrea.
- CARNERO VÁZQUEZ, M.O. (2009): “O cadeado romano con máscara de Lugo”, *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, 13: 253-263
- CARREÑO GASCÓN, C. (1997): *Marcas de alfarero sobre terra sigillata halladas en Lucus Augusti*, Sada, Edicións do Castro.
- CARRERA RAMÍREZ, F., FÁBREGAS VALCARCE, R. e DE LA PEÑA SANTOS, A. (2001): “Galicia 1990-2000. Una década dramática para la arqueología gallega”, *Revista de Arqueología*, 239: 6-13.
- CASAL GARCÍA, R. (2008): “Joyas y ornamento personal”, *Sautuola*, 13: 167-180.
- CASAL GARCÍA, R. e PAZ LOBEIRA, R. (1997): “Un collar de ámbar suévico en Vigo” *Gallaecia*, 16: 315-323.

- CASAL GARCÍA, R., ACUÑA CASTROVIEJO, F. e RODRÍGUEZ RESINO, A. (2009): “A evolución arquitectónica dun castelo baixo medieval: o caso da Rocha Forte (Santiago de Compostela)”, *Gallaecia*, 28: 199-212.
- CASAL GARCÍA, R., LLANA, C. e REY, J. (1998): “A actividade arqueolóxica en Galicia: Aspectos normativos e posta en valor social”, *Profissao e Ética. Contribuição para un debate sobre deontología profesional na arqueología portuguesa*, Porto.
- CASTRO ALLEGUE, F.M. (2002): *Normativa do Patrimonio Cultural de Galicia*, Xunta de Galicia.
- Catálogo do Patrimonio arqueolóxico. Arqueoloxía de Vigo e a sua historia* (1998): Vigo, Concello.
- CAVADA NIETO, M. (1994): *La crisis económica-monetaria del s.III, ¿Un mito historiográfico?: Avance del resultado de los análisis metalográficos sobre dos tesorillos de la provincia de Lugo*, Santiago de Compostela, Tórculo.
- CÉSAR VILA, M. e BONILLA RODRÍGUEZ, A. (2003): “Estudio de los materiales cerámicos del “Castelo da Lúa” (Rianxo, A Coruña)”, *Gallaecia*, 22: 297-368.
- Ciudad y Torre: Roma y la ilustración en La Coruña: Estación marítima, 27 de septiembre- 10 de noviembre 1991, La Coruña (catálogo de la Exposición)* (1991): La Coruña, Ayuntamiento.
- COURBIN, P. (1982): *Qu'est-ce que l'archéologie?*, París, Payot.
- DE LA PEÑA SANTOS, A. (1992): “Turoqua y los orígenes de la ciudad de Pontevedra”, *Pontevedra*, 8-9: 391-401.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. (2003): *Ganadería, caza y animales de compañía en la Galicia romana: estudio arqueozoológico*, A Coruña, *Brigantium*, 15.
- Galicia Arte I* (1993): A Coruña, Hércules de Edicións.
- Galicia Historia I* (1991): A Coruña, Hércules de Edicións.
- Galicia no Tempo* (1991): Xunta de Galicia.
- Galicia Terra Única* (1997): Xunta de Galicia.
- Galicia. Da romanidade á xermanización. Problemas históricos e culturais* (1992): Santiago de Compostela, Museo do Pobo Galego.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E. (2005): *Domus Oceani. Aproximación á arquitectura doméstica de Lucus Augusti*, Lugo, Concello.
- GONZÁLEZ SOUTELO, S. (2006): *La arqueología del agua en la Galicia romana*, Santiago de Compostela, Universidade.
- GONZÁLEZ SOUTELO, S. (2007): *As augas minero medicinais en época prerromana e romana na provincia de Pontevedra*, Valga, Concello.
- HERVÉS RAIGOSO, F. e MEIJIDE CAMESELLE, G. (2000): “O culto ás ninfas nas termas de Lugo”, *Gallaecia*, 19: 187-196
- HIDALGO CUÑARRO, J.M. e RODRÍGUEZ SOBRAL, J. M. (1997): *Vigo romano: A Idade Antiga*, Vigo, Instituto de Estudos Vigueses.
- Historia da Arte Galega* (1998): Vigo, A Nosa Terra.
- HUTTER, S. e HAUSCHILD, T. (1991): *El faro romano de A Coruña*, A Coruña, Edicións do Castro.

- La vía Nova en la Serra do Xurés. La rehabilitación de la Vía Nova entre Portela de Home y Baños de Riocaldo. Ourense* (1999): Arqueoloxía/Investigación 7, Xunta de Galicia
- LAGE PILLADO, M. (2004): *Fibulas galaicorromanas do castro de Viladonga*, Xunta de Galicia.
- LÓPEZ PÉREZ, M.C. (2004): *El comercio de terra sigillata en la provincia de A Coruña*, A Coruña, *Brigantium*, 16.
- MEJIDE CAMESELLE, G. e HERVÉS RAIGOSO, F. (2000): en *Termas romanas en el occidente del Imperio. II Coloquio internacional de Arqueología en Gijón, Gijón 1999*, Gijón: 215-220.
- MÉNDEZ QUINTAS, E. (coord.) (2008): *Homenaxe a X. M. Álvarez Blázquez* (I). *Escritos sobre arqueoloxía*, Vigo, Instituto de Estudios Miñoranos.
- MENÉNDEZ LLORENTE, A. (2000): *La comarca de Valdeorras en época romana. La cerámica sigillata.*, O Barco de Valdeorras, Peymar Artes Gráficas.
- Moeche. Fortaleza-museo del siglo XXI* (2007): A Coruña, Concello de Moeche.
- Moeda romana no Museo Arqueolóxico provincial de Ourense* (2007): Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- Moedas do Museo do Castro de Viladonga* (2009): Xunta de Galicia.
- MONTENEGRO RÚA, E.J. (2005): *El descubrimiento y las actuaciones arqueológicas en Santa Eulalia de Bóveda* (Lugo), Lugo, Concello.
- Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma. Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29, XI, 2005)* (2007): Lugo, Deputación Provincial.
- NAVEIRO LÓPEZ, J. (2004): *Torres de Oeste: Monumento histórico e xacemento arqueolóxico*, Pontevedra, Deputación Provincial.
- NAVEIRO, J. (1991): *El comercio antiguo en el NW peninsular*, A Coruña, Museu Arqueolóxico.
- NAVEIRO LÓPEZ, J. *et al.* (2008): *O xacemento romano de Cambre. A excavación, o traslado e a posta en valor*, Cambre, Concello.
- Para o Deus Berobreo: Aras do Santuario de Donón no Museo Municipal de Vigo: 7 de xullo ao 1 de outubro 2005* (2005): Vigo, Museo Municipal Quiñones de León.
- PAZ BERNARDO, J. (1991): *Las monedas acuñadas en Galicia*, Barcelona, Filabo.
- PEREIRA GONZÁLEZ, F. (1998): *O emprego da información arqueolóxica en Galicia: 1800-1922*, Valga, Concello.
- PEREIRA MENAUT, G. (1991): *Corpus de inscricións romanas de Galicia. I. Provincia de A Coruña*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- PÉREZ LOSADA, F. (2002): *Entre a cidade e a aldea. Estudio arqueohistórico dos aglomerados secundarios romanos en Galicia*, A Coruña, *Brigantium*, 13.
- PÉREZ LOSADA, F., FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, A. e VIEITO COVELA, S. (2008): “Toralla y las villas marítimas de la Gallaecia atlántica. Emplazamiento, arquitectura y función”, en FERNÁNDEZ OCHOA, C. e GIL SANDINO, F. (eds.), *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio: Arquitectura y función, IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón: 479-504.

- PÉREZ LOSADA, F. *et al.* (1992): “Estudio do material arqueolóxico procedente da villa romana de Noville (Mugardos, A Coruña)”, *Miniús*, 1: 57-88.
- PITA FERNÁNDEZ, R.L. (1999): *Numismática galega. A moeda en Galicia e Galicia na moeda*, Santiago de Compostela, Tórculo.
- Pontes históricas de Galicia* (1991): Xunta de Galicia
- PRADO FERNÁNDEZ, O. (1997): *Aportacións do Seminario de Estudos Galegos á Arqueoloxía. Unha revisión*, Valga, Concello.
- QUEROL, M.A. (2000): “Una empresa llamada Arqueología”, *Revista d’Arqueología de Ponent*, 10: 353-362.
- QUEROL, M.A. e MARTÍNEZ DÍAZ, B. (1996): *La gestión del patrimonio arqueológico en España*, Madrid, Alianza Editorial.
- Rapportt sur la situation de l’archéologie urbaine en Europe* (1999): Estrasburgo, Éditions du Conseil de l’Europe.
- RICHERT, E.A. (2005): *Native Religion under Roman Domination. Deities, springs and mountains in the North-West of the Iberian Peninsula*, Oxford, BAR International Series, 1382.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (1993): *Corpus-catálogo de inscripciones rupestres del cuadrante noroccidental de la Península Ibérica*, A Coruña, Anejos 1 de Larouco.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (coord.) (1996): *Lucus Augusti. El amanecer de una ciudad*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (coord.) (1998): *Los orígenes de la ciudad en el Noroeste hispánico*, Lugo, Deputación Provincial.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. e ÁLVAREZ ASOREY, R.D. (2008): *Vía romana XIX. Unha viaxe dende Lugo aos Ancares, seguindo a pegada de Roma*, Lugo, Deputación Provincial- INLUDES-Concello.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. e FERRER SIERRA, S. (eds.) (2006): *Excavaciones arqueológicas en “Aquis Querquennis”. Actuación en el campamento romano: (1975-2005)*, Larouco, Grupo Arqueológico Larouco.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A., FERRER SIERRA, S. e ÁLVAREZ ASOREY, R.D. (2004): *Miliarios e outras iscricións viarias romanas do noroeste hispánico: (conventos bracarense, lucense y asturicense)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- RODRÍGUEZ GARCÍA, P. (1999): “Bronces figurados de Taboexa”, *Gallaecia*, 18: 287-300.
- RODRÍGUEZ GARCÍA, P. e ACUÑA CASTROVIEJO, F. (2002): “Áureos romanos de la colección numismática de la Universidad de Santiago”, *Gallaecia* 21: 245-257
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, X. (2000): *Conxunto arqueolóxico-natural de Santomé. Guía arqueolóxica*, Vigo, Grupo Marcelo Macías.
- RODRÍGUEZ RESINO, Á. (2005): *Do Imperio Romano á Alta Idade Media: arqueoloxía da tardoantigüidade en Galicia: (séculos V-VIII)*, Noia, Toxosoutos.
- Rutas arqueolóxicas do Eixo Atlántico* (2005): Vigo, Eixo Atlántico.

- SÁEZ TABOADA, B. (2003): *As comunicacións romanas na provincia da Coruña*, Santiago de Compostela, Lea.
- SÁEZ TABOADA, B. (2004): *As vías romanas na provincia de Lugo*, Santiago de Compostela, Lea.
- SAN NICOLÁS PEDRAZ, M.P. (2001): “Mosaico con escena mitolóxica hallado en Lugo (España)”, *La mosaïque gréco-romaine VIII, Actes du VIII Colloque International pour l'étude de la mosaïque antique et medieval (Lausanne 6-11 octobre 1977)*, Lausanne.
- SCHATTNER, TH.G., SUÁREZ OTERO, J. e KOCH, M. (2006): “Monte do Facho (O Hío, Prov. Pontevedra) 2004: Bericht über die Ausgrabungen in Heiligtum des Berobreos”, *MM* 47: 169-192
- SCHLÜTER, E. (1998): *Hispanische Grabstelen der Kaiserzeit. Eine Studie zur Typologie, Ikonographie und Chronologie*, Hamburgo.
- Urbs romana. As orixes da cidade de Lugo* (1995): Lugo, Concello.
- VÁZQUEZ MARTÍNEZ, M. A. (2005): *El vidrio de época romana en la provincia de A Coruña*, Santiago de Compostela, Universidade.
- VIDAL CAEIRO, L. (2006): *Arqueoloxía de Santa Eulalia de Bóveda*, Lugo, Museo Provincial.
- XUSTO RODRÍGUEZ, M. (2001): *O vidro provincial galaicorromano*, Vigo, Universidade.